

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת מטות-מסעי, תשע"ג
מספר 1024מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"וְשֵׁם בְּנוֹת צֶלְפָּחֵד" (כו:לג)

תגובת הרחבה למאמרו של פרופ' אפרים חזן

יעל לוי

פרופ' אפרים חזן (דף שבועי, פרשת פנחס, תשע"ג, גיליון 1023) העמיד במוקד מאמרו קטע ייחודי מפירושו של רבי אלעזר מוורמייזא, בעל הרוקח וממנהיגי חסידות אשכנז, לתורה. פירוש זה מביא מדרשי שם לכל אחת מבנות צלפחד. לאחר מכן הראה חזן דמיון בתיאורים המוסבים על דולצא, אשת רבי אלעזר, ועל בתם פֶּלֶט.

אלא שיש מקום להגיב לדבריו של חזן, להשלימם ולהרחיבם. תחילה יש להזכיר כי פרופ' יוסף דן¹ בחן את פירושו זה של רבי אלעזר מוורמייזא במהדורת קלוגמאן,² המיוסדת על כתב יד אוקספורד-בודליאנה³. 268 חוקר זה העלה שאת הביאור כתב חכם אנונימי מחוגי חסידי אשכנז, אולם הוא איננו יצירתו של הרוקח עצמו. דעתו זו התקבלה בעולם המחקר.

דולצא, אשתו של רבי אלעזר, ובנותיהם פֶּלֶט בת השלוש-עשרה וחנה בת השש ובנם יעקב, נהרגו באכזריות בידי אבירים נוצרים שפרצו לביתם בימי מסע הצלב השלישי בליל כ"ב בכסלו תתקנ"ז (1196). קרוב לוודאי שזכר המקרה נשתיר בתודעת חסידי אשכנז, וכי מחבר "פירוש הרוקח על התורה" הכיר את הקינות שנכתבו לזכר דולצא ופֶּלֶט. על כן לא מן הנמנע שדבריו מכוונים אליהן. עוד אפשר ששמע את הדרשה על בנות צלפחד מפי רבי אלעזר בעצמו.

עם זאת יש מקום לסבור שהזיקה בין בנות צלפחד לדולצא אינה כה הדוקה כפי שנדמה. ראוי להזכיר תחילה כי מיד לאחר מדרשי השמות של בנות צלפחד, שמוסבים על המילים "וְשֵׁם בְּנוֹת צֶלְפָּחֵד" (במדבר כו:לג), מובא בהמשך ביאור אחר המשווה אותן עם חמש מאמהות האומה: "סופן ה', צדקניות היו דרשניות היו חכמניות היו כמו שרה רבקה לאה בלהה זלפה, ברה כחמה יפה כלבנה איומה" (שה"ש ו:ד).⁴ שיעור הדברים הוא שהאות ה"א מופיעה בסוף כל אחת משמותיהן של בנות צלפחד, כמו אמהות האומה המוזכרות, ובעניין זה יש להפנות לתפיסה בספרות חז"ל

* יעל לוי היא בעלת תואר דוקטור לפילוסופיה מן המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן. היא פרסמה מחקרים רבים, בעיקר על האישה ביהדות, וחיברה תפילות שהתקבלו ברבים.

¹ דן, "פירוש התורה לר' אלעזר מגרמייזא", קרית ספר נט (תשמ"ד), עמ' 644; י' גליס, "רשימת כתבי היד של בעלי התוספות על התורה", תוספות השלם – אוצר פירושי בעלי התוספות, חלק א, בראשית-נח, מהדורת י' גליס, ירושלים תשמ"ב, עמ' 21; הנ"ל, "רשימת ספרים מודפסים של בעלי התוספות על התורה", שם, עמ' 18.

² כך הוא הכתיב של שם המהדיר, וכמו כן החיבור יצא לאור בבני ברק בשנת תשמ"ו (ולא כפי שנכתב). וזה מראה המקום של קטע הביאור: פירוש הרוקח על התורה, מהדורת י' קלוגמאן, חלק שלישי, מהדורה שנייה, בני ברק תשמ"ו, במד' כו:לג, עמוד קיג.

³ דן, שם; גליס, שם.

⁴ פירוש הרוקח על התורה, שם.

המונה שש אמהות: ארבע האמהות ובלהה וזלפה.¹ לקראת סיום קטע הביאור מעלה המחבר קישור נוסף עם מילים משיר השירים. קטע זה מופיע בוואריאציה בהמשך החיבור כפרשנות לאזכרון של בנות צלפחד במדבר לו:יא: "ותהינה רמו על ה' שמותן, ה' בנות שסופן ה', היו צדקניות, כמו ה' בסוף שרה רבקה לאה בלהה זלפה".² הופעת ה"א בסוף שמותיהן של חמש אמהות האומה הללו מועלית גם בשני קטעי ביאור אחרים ב"פירוש הרוקח על התורה"³ בזיקה לכוח ההולדה של נשים אלה, מה שאין כן רחל, שלא ילדה בתחילה.

חשוב לעמוד על דרכו של הקטע הדורש את שמותיהן של בנות צלפחד ולהציג כמה ממקורותיו. השם "תְּצָה" מתבאר במשמעות "מרוצה ורוצה רצון קונה". נראה שיסוד ההסבר האטימולוגי הזה הוא בדרשה בבראשית רבה: "ויקרא א-להים ליבשה ארץ (בראשית א:י), למה 'ארץ' שרצתה לעשות רצוננו".⁴ ב"פירוש הרוקח על התורה" הקדים הפרשן והוסיף את המילה "מרוצה", אשר אפשר ומורה גם על זריזות.

השם "מְחָלָה" נדרש כך: "מחלה" נועה שיר במחולה, ומחלה פני השם, ומחוללת לו". והנה, ב"ספר השרשים" לרד"ק נכתב בין היתר בערך "חלל": "וגם מזה נקרא מְחול, 'יהללו שמו בְּמְחול' (תה' קמט:ג), 'בְּמְחול משחקים' (יר' לא:ד). ובלשון נקבה 'מְחולָה' ובסמוך 'מְחולת המחנים' (שה"ש ז:א).⁵ מכאן שהשורש מ-ח-ל והמילה "מְחָלָה" עוררו הד טבעי לעניינים הקשורים למחול. אולם נדמה שההסבר האטימולוגי של "מְחָלָה" אף מעורר אסוסיאציה למרים הנביאה, שעליה נאמר בפיוט ההושענא הנודע להושענא רבה "לְמַעַן נְבִיאָה מְחולת מְחָנִים".⁶ הביטוי "מְחולת מְחָנִים" רומז לנאמר בשיר השירים (שם): "מה תִּחְזוּ בְּשׂוֹלְמִית כְּמְחולת הַמְּחָנִים", והצורה "מְחולת" משמשת פועל בזמן הווה בהוראת "מחוללת, מרקדת, יוצאת במחולות".⁷ כך אפשר לומר כי מרים נטלה את התוף בידה, והיא והנשים שוררו לפני ה' בליווי תופים ומחולות.⁸

ההסבר האטימולוגי של השם "נְעָה" ב"פירוש הרוקח על התורה" הוא "מנענעת, כמו מְנַעְנְעִים" (שמו"ב ו:ה) כלי שיר". נראה שאפשר לקשור הסבר זה עם הדרשה הבאה ממדרש במדבר רבה בעניין העלאת ארון הברית לירושלים בימי דוד, דרשה שמצוי בה זיהוי בין המילה "מְנַעְנְעִים" לנענע לולב: "והלויים מנגנין וכל ישראל משחקין, מי שיש בידו לולב, מי שיש בידו תוף וכלי שיר, הה"ד יודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה' וגו' [=] כְּכֹל עֲצֵי כְרוֹשִׁים וְכְכֹרֹת וְכְנָבְלִים וְכְתָפִים וְכְמַנְעֲנְעִים], זה לולב שאדם מנענע בו".⁹ עוד יש לציין כי בערך "נוע" ב"ספר השרשים" לרד"ק נמנים כמה מקראות המכילים שורש זה, ועליהם נכתב: "כולם ענין התנועה וידוע. ומן הענין הזה והשרש הזה בהכפל הפ"א והלמ"ד וּבְמַנְעֲנְעִים ובצלצלים. ונפתח העי"ן להרחיב. והוא מכלי הניגון שיניע גופו וירקד בהם".¹⁰ לדרשות השמות "חָגְלָה" ו"מְלָפָה" לא מצאתי מקבילות ישירות.

העיון במדרשי השמות של בנות צלפחד ובמקורותיהם מעלה כי יסודן של כמה מהדרשות הוא מקורות קדומים יותר. אם נוסיף ש"פירוש הרוקח על התורה" איננו של רבי אלעזר מוורמייזא עצמו, ושהפרשן מביא צמוד למדרשי השם קישור גלוי בין בנות צלפחד לאמהות האומה, כמדומה שהדמיון בין בנות צלפחד לדולצא נראה מובהק פחות משנדמה לכתחילה. ההשוואה עם דולצא מתקבלת כהרמזה אפשרית אך לא כדמיון מובהק ובלעדי.

על רקע המקורות הייחודיים על בנות צלפחד ב"פירוש הרוקח על התורה", ובכלל זה דימוין לאמהות האומה, ראוי להזכיר ביאור ייחודי נוסף המוסב על נשים אלה. כך ב"טעמי מסורת המקרא" המיוחס לרבי יהודה החסיד (נפטר בשנת 1217) מובא בעניינן מערך התייחסות אחר: הן מידמות

¹ שיר השירים רבה, ו, ד, ב, לג ע"ג-ע"ד ומקבילות.

² פירוש הרוקח על התורה, שם, במד' לו:יא, עמ' קנז.

³ פירוש הרוקח על התורה, חלק א', מהדורה שנייה, בני ברק תשמ"ו, בראשית ב:כג, עמ' פב; שם, כט:לה, עמ' רלב.

⁴ בראשית רבה ה, ח, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 37.

⁵ רבי דויד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ה"ר בייזנטאל ו-פ' לברכט, ברלין 1847, ערך "חלל", עמ' רח.

⁶ מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה – לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט ו-י' פרנקל, ירושלים ה'תשמ"א, עמ' 194.

⁷ י' לוי, "לְמַעַן נְבִיאָה מְחולת מְחָנִים" – מרים בפיוטי סוכות ובהושענות, "ידע עם לד-לה" (תשס"ט), עמ' 63-73.

⁸ במקרא עצמו לא נזכר באורח מפורש שמרים יצאה במחול, אולם נראה לומר שהנהגתה את הנשים שעל אודותיהן נאמר שיצאו בתופים ובמחולות נזקפת לזכותה. ראו לוי, שם.

⁹ במד' רבה, ד, כ, יד ע"ב.

¹⁰ רבי דויד קמחי, שם, ערך "נוע", עמ' תכד.

לזכרים. וכך נאמר: "מִטָּה אֲבִיהֶם" (במד' לו:ו). 'אביהן' היה לו לומר, אלא כזכרים היו, רבניות, דרשניות, ועוד שהיו במקום זכרים שאמרו אם כבן אנו תחתיכם וכו', ולפי שהיו במקום זכרים כת' 'אביהם'." ¹¹ מקטע זה עולה כי בנות צלפחד נחשבו מצד עולמן הרוחני ומעשיהן שוות-מדרגה לזכרים. תיאור חיובי זה של האישה עולה בקנה אחד עם משנתו החיובית של רבי יהודה החסיד כלפי האישה, בין היתר בתחום של תלמוד תורה. ¹² לצד זאת ראוי להזכיר כי ב"טעמי מסורת המקרא" נחשבת דבורה הנביאה להיות שקולה לאמהות. ¹³

¹¹ טעמי מסורת המקרא לר' יהודה החסיד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 67.

¹² א' גרוסמן, והוא ימשול כך? – האישה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים, ירושלים תשע"א, עמ' 211-174; י' לוין, "האישה – יש לה עיקר גדול", מקור ראשון, מוסף "שבת", כ"ה בטבת תשע"ב, עמ' 12.

¹³ טעמי מסורת המקרא, שם, עמ' 20.